

תורת הקורא

הערות ודיוקים, הלכות ומנהגים, פרפראות וחידושים, דיונים ובידורים, הקשורים בקריאת פרשת השבוע והמסתעף

הערות, הארות, ביקורת, שאלות, רעיונות, וכן תרומות לצורך המשך פיתוח הגליונות, יתקבלו בברכה במערכת. כמו"כ אפשר לשלוח בקשה לקבלת הגליונות במייל. מייל: tameytora@gmail.com פקס: 153775150494

גליון מאמרים מס' 5

מאמר בענין טעמי עשרת הדברות

גליון זה יו"ל ע"י מערכת טעמי תורה.

תודה לכל העוזרים והמסייעים שגליון זה יראה אור. © כל הזכויות שמורות, ניתן לצלם ולהדפיס כמות שהוא ללא שינוי.

בטעם העליון שהדיבור נקרא כולו בפסוק אחד, ולכן תיבות אלו אינן מוטעמות באתנחתא וסו"פ, מנוקדות הנו"ן והתי"ו בפתח - על־פני, מְתַחַת, כדרך ניקוד תיבות אלו כשאינן מוטעמות באתנחתא וסו"פ.

בדגש ורפה כיצד, כגון לֹא תִנָּאֵף, לֹא תִגְנֹב, שבטעם העליון תיבות לֹא מוטעמות בטעם מפסיק, וממילא התי"ו שבתִיבוֹת "תִּנָּאֵף" ו"תִּגְנֹב" דגושות, שהרי הכלל הוא שאותיות בגדכפ"ת דגושות בראש מילה, בטעם התחתון שתיבות לֹא מוטעמות בטעם מחבר, ממילא התי"ו שאחריהם רפה, שהלא כאשר באה אחת מאותיות בגדכפ"ת בראש מילה, לאחר מילה המסתיימת באחת מאותיות אהו"י, ומוטעמת בטעם מחבר, האות מבגדכפ"ת תהיה רפה.²

ב. מתי קוראים בטעם העליון ומתי בתחתון:
יש כמה דעות מתי קוראים בטעם העליון ומתי בטעם התחתון, שלושה מהן נהוגות למעשה בקהילות ישראל השונות, ושאר הדעות אינן נהוגות למעשה.

דעה א': (מנהג ספרד) בקריאה בציבור לעולם קוראים בטעם העליון המחלק את הפסוקים לפי הדברות, ויחיד הקורא לעצמו קורא בטעם התחתון המחלק לפי חלוקת הפסוקים הרגילה.³

דעה ב': (מנהג אשכנז) בקריאה בחג השבועות בלבד קוראים בטעם העליון, אך בקריאות בפרשת יתרו ובפרשת ואתחנן קוראים בטעם התחתון,⁴ והיחיד לעולם קורא

² האותיות בגדכפ"ת בראש מילה דגושות בדגש קל (כמו תִּנָּאֵף; קָמוּ). אך אם המילה שלפניהן מסתיימת באחת מאותיות אהו"י, והיא מוטעמת בטעם מחבר, הרי היא רפה (כמו וַיִּקְרָא פָּרְעָה; הָיָה כְּנִים). וכן כשהמילה מסתיימת באחת מאותיות התנ"ך קמוצות, שהן מולידות אל"ף או ה"א נסתרות (כמו אֲבִינֶהָ (ה) בְּרָךְ; וְעִשִּׂיתָ (ה) כְּפָתָה). ג"כ תהיה אות בגדכפ"ת שאחריהם רפה.

³ כן נקטו בפשיטות גדולי הספרדים שעסקו בזה. הלא המה ר' יעקב אבן חביב (עין יעקב ירושלמי שקלים פרק ו'), ואור תורה (פרשת יתרו), וכן העיד רז"ה (שערי תפילה סימן שכ"ה) שכן נוהגים הספרדים.

⁴ כן נקטו בפשיטות גדולי האשכנזים שעסקו בזה. הלא המה החזקוני (שמות כ' י"ד), והמשאת בנימין (שו"ת סימן ו'). וכן כתבו הנחלת יעקב, והא"ר (ריש סימן קמ"ב), והמנחת כלי (שמות כ'). וכן נקטו בפשיטות השו"ע הרב והבה"ל (סימן תצ"ד) שהביאו דעה זו בסתם ואת הדעה השניה רק בשם יש נוהגין. וכן בנהוג כצאן יוסף (בפר' יתרו, ובחג שבועות) העיד שהמנהג בפרשת יתרו לקרוא בטעם התחתון, וכן העיד רז"ה שכן נוהגים בכל ארץ אשכנז ופולין.

בעשרת הדברות קיימות שתי מערכות טעמים, האחת נקראת "טעם עליון", והאחת נקראת "טעם תחתון". ויש להבין סיבת השינויים ביניהן, ומתי קוראים בכל אחת מהן, ולמה נוסדו שני מיני הטעמים, והשיטות השונות בחלוקת העליון והתחתון, וכל אלו יבוארו היטב בעז"ה במאמר זה.

א. החילוקים בין הטעם העליון לתחתון, וסיבתם:

בעשרת הדברות, הן בפרשת יתרו, והן בפרשת ואתחנן, ישנן שתי מערכות טעמים, השונות זו מזו בטעמים, בניקוד, ובדגש ורפה. סיבת השינויים הללו משום שהאחת (הנקראת "טעם עליון") מחלקת את הפסוקים לפי הדברות כך שיהיה כל דיבור בפסוק בפני עצמו, בין אם הדיבור ארוך מאד, ובין אם הדיבור קצר מאד. והאחרת (הנקראת "טעם תחתון") מחלקת את הפסוקים כדרכם בכל התורה, דיבור ארוך מחולק לכמה פסוקים, ודיבורים קצרים מצטרפים לפסוק אחד. ומשום חילוק זה שבאורך הפסוקים, נגזרים החילוקים בטעמים, בניקוד, ובדגש ורפה.

בטעמים כיצד, כגון דיבור זְכוֹר אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת, בטעם התחתון הוא מחולק לארבעה פסוקים, וממילא התיבות לְקַדְּשׁוּ, מְלֹאכֶמָה, בְּשַׁעֲרֶיהָ, וַיִּקְדָּשֶׁהוּ, מוטעמות בסוף פסוק, אבל בטעם העליון הדיבור כולו נקרא בפסוק אחד, וממילא אי אפשר שיבואו בו סופי פסוקים בנוסף על הסו"פ שבסוף הדיבור בתיבת וַיִּקְדָּשֶׁהוּ, שהרי הוספת סו"פ באמצעו תחלקו לשני פסוקים, ולכן תיבת לְקַדְּשׁוּ מוטעמת ברביע ולא בסוף פסוק, וממילא תיבת הַשַּׁבָּת שלפניו לא מוטעמת בטפחא, שאין הטעם טפחא בא אלא לפני אתנחתא או סו"פ. וכן שאר השינויים בטעמים נגרמים מחמת השינוי באורך הפסוקים.

בניקוד כיצד, כגון תיבות עַל־פְּנֵי, מְתַחַת, שבטעם התחתון מוטעמות באתנחתא וסו"פ, ולכן ניקוד הנו"ן והתי"ו משתנה לקמץ ומנוקדות עַל־פְּנֵי, מְתַחַת, כדרך המקרא שבאתנחתא וסו"פ הפתח משתנה בהם לקמץ,⁵

⁵ הטעמים המפסיקים ביותר בפסוק, שהם סוף פסוק ואתנחתא, גורמים לשינוי ניקוד האות המוטעמת משום ההפסק, וכגון במקום שְׁמִים, באתנחתא וסו"פ מנוקד שְׁמִים. אֶרֶץ-אֶרֶץ. מְצִירִים-מְצִירִים. לְלֶה-לְלֶה. ובנדרים (ל"ז ע"ב) מבואר שדין זה הוא הלכה למשה מסיני (ועיין שם בר"ן ובפ' הרא"ש ובתוס' ד"ה מקרא סופרים, ובהגהות הב"ח אות א').

בטעם התחתון^ה. (מנהג זה הוא מנהג אשכנז הקדום. אמנם, בתקופה מאוחרת יותר אנו מוצאים את מנהג ספרד גם בקרב האשכנזים^ה, עד שכיום הרבה מבני אשכנז נוהגים כמנהג ספרד).

דעה ג': (מנהג תימן) לעולם קוראים אך ורק בטעם העליון (והטעם התחתון כלל לא נמצא בספרי התימנים, והטעם בזה יבואר להלן)^א.

דעה ד': תמיד יש לקרוא בטעם התחתון, והטעם העליון אין מטרתו לקריאה כלל^ה.

^ה כן כתב בנוהג כצאן יוסף (פר' יתרו), שלמנהג זה היחיד קורא בטעם התחתון לעולם, ואף בשבועות.

^א מובא לראשונה בלקט יושר (עמ' ל') בשם רבו בעל תרומת הדשן שהורה שבבית הכנסת צריך לומר הקורא בנגינות העליונות מעשרת הדברות, אבל כשאחד מעביר הסדרה בתרגום צ"ל הנגינות התחתונות על סדר התרגום. ויש עוד מבני אשכנז שנקטו רק כמנהג ספרד, ה"ה הבחור, היעב"ץ (לוח ארש סימן תס"ב, סידור עמודי שמים), סייג לתורה, אהל משה. וכן במכתב מאליהו (על האור תורה) העיד שבויילנא המנהג לקרוא בציבור תמיד בטעם העליון, ובדברי קהלת העיד שכן המנהג בפרנקפורט. וכן משמע לפום ריהטא מדברי החתם סופר (שו"ת יו"ד ח"ב סי' ר"ס) שכן נהגו במקומו.

ובשו"ע הרב ובבה"ל הביאו בפשיטות כמנהג אשכנז, אך הוסיפו את מנהג ספרד בשם יש נוהגין.

ובמשאת בנימין כתב שמנהג ישראל לקרוא רק בחג השבועות בטעם העליון, אלא שיש חזנים שאינם יודעים וקוראים תמיד בטעם העליון, וז"ל: ובאמת שהארכתי במקום שהיה לקצר מפני הקנאה כי קנא קנאתי לשמו יתברך בארצות הללו בדור הזה שרובא דרובא מהחזנים אינם יודעין בקריאת התורה בין ימין ושמאל ופרשת עשרת הדברות קוראין בסדר יתרו ובסדר ואתחנן בשבת שלהן כמו שקוראין ביום מתן תורה וכו'. וכתב ר"ו"ה (במאמרו על טעם עליון ותחתון שנדפס בסוף חומש מאור עינים שמות, ובסוף פירוש הבנת המקרא לשמות בספר מודע לבניה) שמדברי חזקוני ומשאת בנימין ונחלת יעקב מוכח שמנהג בני אשכנז מעולם היה לקרוא בטעם העליון רק בשבועות. ועכשיו רובם תפשו במנהג ספרד שהביא אור תורה. ונראה שהחזיקו בדעה זו יותר משום הקושיא שהביא רש"ד על מנהג אשכנז, מדוע הונחו שתי הנגינות גם בפרשת ואתחנן אחר שאין קוראים בהם כלל בשום פעם, וטענה זו מתעצמים בה הספרדים על האשכנזים. עכ"ד (ובאמת משום טענה זו כתב היעב"ץ שמחזורתא כמנהג הספרדים). ועיין במנהג ה' ובהערה ט' שם, שנראה שחודש משום טענה זו.

ועל עצם הטענה ישנם כמה תירוצים, רש"ד תירץ שבשבועות אין חיוב לקרוא דוקא בדברות שביתר, אלא אפשר לקרוא גם בדברות שבואתחנן, ולכן הונחו שתי מערכות הטעמים גם שם, והשיגו ר"ו"ה שמפורש בגמ' (מגילה ל"א ע"א) שיש לקרוא בשבועות בדברות הראשונות דוקא. ור"ו"ה תירץ שהונחו להורות על אופן חלוקתם לעשרה, אך לא שנקראים כן. ובשולחן הקריאה תירץ בשם רב"צ מו"ץ דוילנא שהטעם העליון בפרשת ואתחנן נועד לקריאת המלך בהקהל שהיו שם כל ישראל כמו במתן תורה. אך ע"פ מה שיבואר להלן מנין מקור שתי מערכות הטעמים, מיושב היטב מדוע הונחו טעמים כפולים גם בפרשת ואתחנן, וממילא אין צורך להגיע לתירוצים אלו.

^א כן הוא בכל כתבי היד והדפוסים של התימנים, וכן העיד בספר אבן ספיר (ח"ב עמ' ר"ל בהערה) שהחומשים כתבי יד בתימן כולם בטעם העליון לבד, וכך הם קוראים לעולם, ואין להם טעם התחתון.

^ה כן דעת רמ"ע מפאנו (ספר עשרה מאמרות, מאמר מאה קשיטה, סימן ק), וכן כתב גם המדקדק רז"ה (שערי תפילה סימן שכ"ה).

לדעת רמ"ע הטעם התחתון ניתן לקריאה, והעליון נכתב רק לדרשה או לגופייהו להבחין בין דיבור לדיבור (ורמ"ע כתב שכן המנהג, וכנראה שכן היה מנהג מקומו, אך מעניין שלא מצאנו שום שריד למנהג זה. ומה שכתב רז"ה ששמע ממגידא אמת מאנשי מדינת פולין שיש שם קהילה אחת שקוראים לעולם בטעם התחתון, אינו נאמן בזה שאם אמת הוא למה לא פירט שם הקהילה).

דעה ה': את עשרת הדברות שבפרשת יתרו יש לקרוא בשבועות בעליון, ובפרשת יתרו בתחתון, ואת עשרת הדברות שבפרשת ואתחנן יש לקרוא בציבור בעליון וביחיד בתחתון^ט.

ג. מתי ומדוע נוסדו שתי מערכות הטעמים:

ההשערה הרווחת היא שהחילוק שבין הטעם העליון לטעם התחתון, היא מחלוקת בין בני ארץ ישראל לבני בבל בחלוקת הפסוקים^ה, שבני א"י קראו לפי חלוקת הטעמים הרגילה, ובני בבל חילקו את הפסוקים לפי הדברות. ואע"פ שבסתם אנו נוהגים כבני א"י, וא"כ היה עלינו לקרוא רק בטעם התחתון, בזה התקבלה גם דעת בני בבל לקריאה בזמנים מסוימים^ה. ויש סימוכין רבים להשערה זו^ה.

כמו כן הועלתה השערה נוספת^א, שהחילוק שבין הטעם העליון והתחתון הוא משום התרגום, שהלא עזרא תיקן

ולדעת רז"ה הם בבחינת קרי וכתוב שהעליון הוא כתיב והתחתון הוא קרי, ולכן יש לקרוא רק כהקרי ככל קרי וכתוב שבתורה. וכבר דחו האחרונים (יעב"ץ, סייג לתורה, רש"ד, ר"ו"ה, היכל הברכה, בעל ההערות בספר תלמוד לשון עברי) את דברי רז"ה מכל וכל, דלא שייך קרי וכתוב בטעמים שאינם כתובים בתורה כלל, אלא הם תורה שבע"פ (לשון היעב"ץ "נטל תשעה קבין שיחה וגסות רוח ויוהרא, ואם היה אומר דברי טעם ומביא ראיה לדבריו החרשתי וכו' אבל לעמוד במקום גדולים ולדבר על צדיקים עתיקים בגאווה ובגודל לבב בלי שום טעם ולא ריח ראה וענין וכו' והנה הוא מבהיל הרואים בשיחה בטלה וטפלה וכו'") והאריך שם מאד לבטל דעתו. לשון רש"ד "ואין זאת אלא דיבור בלי מחשבה". לשון ר"ו"ה "ואלה דברי רוח וכל השומע יצחק לו". וכן שאר האחרונים ביטלו דבריו. ואע"פ שיש מי שהביא את דעת רז"ה (פמ"ג סי' תצ"ד), אכתי רוב אחרונים פליגי עליו בתוקף וביטלו דבריו מכל וכל. ואף האחרונים בסימן תצ"ד שנמשכו אחר רז"ה וכינו את הטעמים קרי וכתוב (שו"ע הרב, בה"ל), לא עלתה על דעתם כלל לנהוג כדעתו, שהלא לפי דעתו לא קוראים כלל בעליון בשום פעם, שהרי אין לקרוא כהכתיב, והם כתבו בפירוש שבשבועות קוראים בטעם העליון, ורק השתמשו בהגדרה זו של קרי וכתוב.

^ט כן כתב בניזירות שמשון (סי' תצ"ד). ונראה מדבריו שטעמו משום שנקט שעיקר המנהג הוא לקרוא בטעם התחתון בציבור, ולכן ינהגו כן בפרשת יתרו, אלא שאם גם בדברות שבפרשת ואתחנן ינהגו כן, יקשה למה הונח שם הטעם העליון, ומשום הכי חילק כן. אך עיין לעיל סוף הערה ו', ולקמן פרק ג' ד' ובהערה כ', שיבואר הענין היטב מדוע אין זו קושיא כלל, וממילא אין צורך להגיע לדבריו.

^ה בין בני בבל לבני א"י היו חילוקים רבים בעניני מסורה (עיין שבת נ"ה ע"ב תוד"ה מעבירים כתיב, ובגליון הש"ס שם, המציינים מקומות רבים בהם אנו נוהגים בעניני מסורה שלא כהתלמוד בבלי). ובני בבל מכונים במסורה מדינחאי, כלומר מזרחיים, משום שבבל מזרחית לארץ ישראל, ובני א"י מכונים מערבאי, כלומר מערביים, שארץ ישראל מערבית לבבל. ולמעשה המסורה המקובלת בידינו היא כמערבאי ולא כמדינחאי.

^א והראיה, שאע"פ שאנחנו נוקטים בסתם כמערבאי, בזה נמצאים בספרינו שתי ההטעמות, ואף בכתבי היד הטברנים המובהקים שמנהגם כמערבאי, מוטעם גם הטעם העליון.

ויתכן שאע"פ שמערבאי קיבלו גם את מסורת מדינחאי בזה, בני מדינחאי לא קיבלו את מסורת מערבאי בזה כלל. ולכן לתימנים (שמקורם מבבל ואף נהגו לנקד בניקוד הבבלי עד הדורות המאוחרים) יש רק את הטעם העליון בלבד.

^ה להלן בפרק י' יובאו ראיות להשערה זו.

^א כן כתב בספר דברי קהלת (עמ' 113). וכן בשו"ת רשב"ן (או"ח סי' קצ"ב) כתב מעין זה.

בציבור, ומשום כך הטעם התחתון נקרא הטעם של בני ארץ ישראל, אך בבבל לא פסקו מעולם לתרגם (וכמנהג בני תימן שמקורם מבבל) ולכן קראו תמיד בטעם העליון, ומשום כך הטעם העליון נקרא הטעם של בני בבל.

ד. הטעם למנהגים השונים מתי קוראים בעליון ומתי בתחתון:

ע"פ זה יובנו היטב מקורות המנהגים השונים מתי לקרוא בטעם העליון ומתי בתחתון, שהלא בימי הגאונים כבר בטל המנהג לתרגם בשבתות השנה, וכשבטל המנהג לתרגם ממילא חוזר הדין שיש לקרוא גם בציבור בטעם התחתון, אלא שהשאירו את הטעם העליון לקריאה בציבור זכר למנהג שקראו כן בציבור בזמן שתרגמו, ולכן בני ספרד נוהגים לקרוא בציבור לעולם בטעם העליון זכר למנהג הקדום בזמן התרגום שכך קראו בציבור. אך בני אשכנז, שגם לאחר שבטל מנהג התרגום בשבתות השנה, המשיכו לתרגם בחג השבועות^ט, לא הוצרכו להניח זכר לקריאה בטעם העליון בשבתות השנה, שהרי המנהג לתרגם עדיין היה נהוג אצלם בשבועות, ולכן בשאר שבתות השנה קראו בטעם התחתון, ורק בשבועות קראו בטעם העליון משום התרגום, וכשבטל באשכנז גם המנהג לתרגם בשבועות השאירו הזכר לזה רק בקריאת חג השבועות כמו שנהגו לפני כן^כ.

ולפ"ז אפשר לבאר גם את מנהג התימנים שקוראים תמיד בטעם העליון ואין להם את הטעם התחתון כלל, משום שאצלם מעולם נמשך המנהג לתרגם, ולכן קראו רק בטעם העליון, וכנראה שמשום כך נשכח מהם הטעם התחתון^{כא} שלא היה נקרא בציבור כלל^{כב}.

במקומות מועטים נהגו שלא לתרגם, ובזמן הגאונים התפשט המנהג, ובזמן הראשונים אנו מוצאים שכבר נהגו כן ברוב המקומות.

^ט כמובא בתוס' מגילה כ"ד ע"א ד"ה ואם היו, ובמחזור ויטרי סימנים רצ"ט - ש"א, ובחזקוני שמות כ' י"ד, ובסדר טרויש סימן י', ועיין בב"ח או"ח ס' קמ"ה סק"א.

^כ ולפי זה, אין להקשות על מנהג האשכנזים למה יש טעם עליון בדברות שבפרשת ואתחנן אחר שלא קוראים בו בשום פעם, כמו שהקשו היעב"ץ ורש"ד, משום שהטעם העליון לא נועד לציבור או לשבועות, אלא הטעם העליון הוא מסורת מדנחאי, או חילוקי פסוקים לקריאה עם תרגום, אלא שקוראים בו בשבועות או בציבור מטעמים מסויימים.

^{כא} ואע"פ שמוטעם כן בספרים, בכ"ז מובן שנשתכח, שהרי המנהג לתרגם החל להיפסק כבר בזמן הגמרא, ובזמן הגאונים כבר נשתרש המנהג שלא לתרגם (עיין לעיל הערה י"ח), וצירוף הטעמים נתחדש רק בזמן הגאונים, וקודם לכן נמסרה נגינת הטעמים כתורה שבע"פ, וכתבי היד של המקרא עם טעמים החלו להיות נפוצים רק סמוך ממש לזמן הראשונים, ומסוף זמן האמוראים עד קרוב לזמן הראשונים, שהוא פרק של מאות שנים, יתכן מאד שנשתכח הטעם התחתון מבני בבל אחר שלא קראו בו בציבור, וכשהתחילו להטעים בספריהם הטעימו כבר בטעם העליון בלבד שרק הוא נשתמר אצלם כתורה שבע"פ. ואילו אצל בני ארץ ישראל שבתקופה זו פסקו מלתרגם נשתמר גם הטעם התחתון משום שחזרו לקרוא בו בציבור, ואף שלאחר מכן הספרדים שבו לקרוא בציבור בטעם העליון, כבר לא נשתכח מהם הטעם התחתון אחר שהטעימוהו בספריהם.

לתרגם את הקריאה^י, ויש דין שאין קוראין למתורגמן יותר מפסוק אחד^{יב}, ובעשרת הדברות לא רצו לתרגם כל פסוק לעצמו, כי אם כל דיבור לבדו, כדי לבאר ענינו בשלמות יתרה עי"ז ולהראות יושר הדבר, לכן את הפסוקים שיש בהם כמה דברות חלקו לכמה פסוקים קצרים, כדי שכל דיבור יהיה נקרא ומתרגם לבדו בבאור שלם, וכן את הדברות המחולקות לכמה פסוקים, חברו לפסוק אחד ארוך כדי לתרגמם בפעם אחת. אך זה עשו רק בציבור במקום שמתרגמים, אבל ליחיד הניחו הטעם התחתון לקרוא כל פסוק לבדו כבכל התורה.

ולכאורה יש להקשות על ההשערה הראשונה, שגם אם נניח שאכן הטעם העליון הוא מסורת מדינחאי והתחתון הוא מסורת מערבאי, מדוע ומניין יצא להם לחלק כן, מה שלא מצאנו בשום מקום אחר בתורה שנחלקו מערבאי ומדינחאי בחלוקת הפסוקים באופן כה שונה זה מזה^{יג}, ובפרט שלפי טעמי מדינחאי החלוקה זרה מאד שיש פסוקים עם שתי תיבות בלבד^{יד}, ויש פסוקים ארוכים מאד, מה שלא מצאנו בכל התורה. עוד יקשה, מדוע קיבלו בני מערבאי גם את מסורת מדינחאי מה שלא מצאנו בשום מקום אחר, ובפרט באופן כזה שלא קיבלו לגמרי אלא בשילוב עם המסורה הקיימת, ובפרט אחר שחלוקה זו זרה מאד כנ"ל.

ולכן נראה ששתי ההשערות אמת, וכשתיקן עזרא לקרוא תרגום, תיקן גם את הטעם העליון על מנת לקרוא בתרגום כל דיבור בשלמות עם תרגומו, וכנ"ל, ונהגו בזה גם בני בבל וגם בני ארץ ישראל כשקראו עם תרגום, אלא שבארץ ישראל בטל המנהג לתרגם כבר מימים קדמונים^{טו}, ולכן חזרו להשתמש בטעם התחתון לקריאה

^י מגילה ג' ע"א, נדרים ל"ז ע"ב.

^{יב} משנה מגילה (כ"ג ע"ב): הקורא בתורה לא יפחות משלושה פסוקים ולא יקרא למתורגמן יותר מפסוק אחד וכו'.

^{יג} וראיה לזה ממניני פסוקי הפרשיות ופסוקי הספרים שנמסרו במסורה, שמנין פסוקי הפרשיות הוא מנין מדינחאי, ומנין פסוקי הספרים הוא מנין מערבאי (עיין לקמן הערה נ"ו), ובכל זאת אין ביניהם חילוק, וסכומי שני המנינים שווה (פרט לעשרת הדברות, כאשר יבואר להלן). ומה שכתוב בגמרא (נדרים ל"ח ע"א, קידושין ל' ע"א) שבמערבא חילקו את הפסוק ויאמר יי אל משה הנה אנכי בא אליך בצעב העצן (שמות י"ט ט') לג' פסוקים, אין זה מנהג כל מערבאי, שהרי אנחנו שנוהגים כמערבאי לא מחלקים כן, אלא שבא"י היו שחילקו כן ע"פ מסורת שבידם, אך דעת מערבאי לא התקבלה כן, וגם הגמרא ציינה כחידוש שחלקו בחלוקת הפסוקים, ומשמע שלא חלקו בזה במקומות נוספים.

^{יד} על זרות זו של פסוק עם שתי תיבות בלבד ראה בתוס' ישנים קידושין ל' ע"א ד"ה יתר עליו, שפשוט להם שלא יתכן פסוקים של ב' תיבות בלבד. וכן בדברי החזקוני (שמות כ' י"ד) גבי הטעם העליון משמע שפסוק מב' תיבות חידוש הוא.

^{טו} כדאיתא בתשובה מרב נטרונאי גאון (ברודי סימן מ"ה, והובאה התשובה בסדר ר"ע גאון שחרית של שבת, ובטור או"ח סימן קמ"ה, ובעוד ראשונים) שנשאל על אלו שאין מתרגמין, וכן בתוס' (מגילה כ"ג ע"ב ד"ה לא שנו) כתב שהמנהג לא לתרגם. וגם בזמן הגמרא היו מקומות שפסקו מלתרגם כדמשמע במגילה כ"ג ע"ב, ובירושלמי מגילה פ"ד הלכה א' (וכמו שהביא הרא"ש במגילה פ"ג סימן ו'), אלא שבזמן הגמרא רק

ה. מדוע נקראים "עליון" ו"תחתון":

ע"פ זה יבואר ג"כ מדוע נקראו בשמות "טעם עליון" ו"טעם תחתון"^{כב}, שנאמרו באחרונים כמה טעמים לשמות אלו, יש מי שכתב שנקראו כן משום שהטעם העליון הוא נגינות גבוהות וקולות חזקות, לא כן התחתון שהוא ניגון נמוך וקולו לא ישמע^{כג}, ויש מי שכתב שנקראו כן משום שבטעם העליון רוב הטעמים מסומנים ע"ג האות, ובטעם התחתון רוב הטעמים מסומנים תחת האות^{כד}, ויש מי שכתב שהדיברות ניתנו למשה מפי הגבורה בטעם העליון, ואילו משה אמר לישראל בטעם התחתון, ולכן נקראים בשמות אלו^{כה}.

אך ע"פ האמור לעיל, נראה לומר טעם אחר למקור השמות עליון ותחתון, הלא בני בבל לא סימנו את תמונות הטעמים כבני טבריה שחלקם מעל האות וחלקם מתחת האות, אלא סימנו את כל הטעמים רק מעל האות^{כז}, ולכן מערכת הטעמים של בני בבל נקראת טעם עליון. אך בני טבריה סימנו את תמונות הטעמים גם מתחת האותיות, ולכן מערכת הטעמים של בני טבריה נקראת טעם תחתון^{כח}.

^{כב} שדבר שאינו בציבור משתכח ביתר קלות, וכגון טעמי אמ"ת (איוב משלי תהילים) שנגינתם נשתכחה מרוב העדות (וכמובא כבר בתוס' ב"ב י"ד ע"ב ד"ה בפורענותא), כיון שאין קריאה בציבור בטעמים אלו, משא"כ שאר טעמים שלא נשתכחו משום שקוראים בהם בציבור.

^{כג} אמנם, יש לציין ששמות אלו לא מצויים בקדמונים שדיברו בטעמי הדברות. בכתבי היד מכונה הטעם התחתון "טעמא קדמא". החזקוני מכנה אותם "נגינות גדולות" ו"נגינות קטנות" (אמנם בלשוננו נגינות גדולות או קטנות אין זה שם כולל למערכת הטעם העליון או התחתון, אלא נגינות גדולות היינו שמחברים פסוקים רבים יחד, וקטנות היינו שמחלקות את הדברות לפסוקים קטנים, ולכן כותב שבשבעות קוראים את לא יהיה ואת זכור בנגינות גדולות, ואת לא תרצא לא תנאף בנגינות קטנות). מהר"י חביב מכנה אותם גבוהים ושפלים. בלקט יושר מכנה אותם נגינות עליונות ונגינות תחתונות. ובמשאת בנימין כבר מזכירן בשם המקובל, טעם עליון וטעם תחתון, ואחריו כבר נזכר שם זה בכל האחרונים.

^{כד} כן כתב היעב"ץ, וראה בהערה הבאה.

^{כה} כן כתב רמב"ם, וכן כתב המעיר בתלמוד לשון עברי (סימן שפ"ז הערה 1).

והיעב"ץ תלה את שני הטעמים הללו זה בזה, וכתב בהגהתו שהטעמים שנגינתם בהרמת קול הונחו מעל האותיות, והטעמים שאין בהם משיכת הניגון למעלה הונחו תחת האותיות.

^{כו} רמב"ם. וכן נראה קצת מדברי החתם סופר שכתב (שו"ת יו"ד ח"ב סי' ר"ס) שבקריאה בציבור כל פסוק בפני עצמו לכוון עשרה דברות מכוונות כמו שנאמרו בסיני. אמנם, אין הכרח בדבריו שסבר כרמב"ם, אלא יתכן שסבר שהטעם העליון הוא כדרך אמירת הדברות, בין ע"י משה ובין ע"י הקב"ה, והטעם התחתון הוא כדרך חלוקת פסוקי התורה, ואין זו חלוקה בין אמירת הדברות ע"י הקב"ה לאמירתן ע"י משה כהבנת רמב"ם.

^{כז} שהיו ג' מיני צורות של ניקוד וטעמים, של בני ארץ ישראל, של בני טבריה, ושל בני בבל (כמבואר במחזור ויטרי סימן תכ"ד). הטעמים והניקוד המקובלים בידנו הם של בני טבריה, וטעמי בני בבל וכן הניקוד שלהם, אינו מסומן תחת האות כלל, אלא מסומן מעל האות בלבד (בנגינות קהיר נמצאו כתבי יד המנוקדים ומוטעמים בניקוד בבלי).

^{כח} כן כתב שמחה פינסקער בספר לקוטי קדמוניות (עמ' ל"ו) ובספר מבוא אל הניקוד האשורי (עמ' 46).

ו. שיבושים שנוצרו מחמת ההטעמה הכפולה:

ברוב הדפוסים כיום, עשרת הדברות מודפסות פעמיים, כשפעם אחת הן מוטעמות בטעם העליון, ופעם אחת בטעם התחתון. אך בכתבי היד ובדפוסים הקדומים עשרת הדברות כתובות פעם אחת בלבד, כשהטעם העליון והתחתון מוטעמים ומנוקדים בו כאחד, כגון: זָכוֹר אֶת-יְיָם הַשָּׁמַיִת לְמַדְּשׁוֹ שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲבֹד וְעָשִׂיתָ כָּל-מְלַאכְתְּךָ, שכל מילה מוטעמת בשני טעמים. וכגון: עַל-פָּנָי, שהנו"ן מנוקדת בקמץ ופתח יחדיו^ל.

בעקבות זאת נוצרו שיבושי קריאה שונים, היו קוראים שלא ידעו ולא הבינו שהן שתי מערכות שונות של טעמים וניקוד, וקראו בשני הטעמים יחדיו, והיו קוראים שאע"פ שידעו שהן שתי מערכות שונות, לא ידעו להבדילן זו מזו כהוגן, והטעימו חלק מהמילים בטעם העליון וחלקן בתחתון, וכך אנו מוצאים בכמה ספרים שהתריעו מפני הטעמות כפולות ומעורבות אלו^{לא}.

^{כט} האות כ"ף של "כל" מנוקדת בדגש ורפה, דגש בטעם התחתון, ורפה בטעם העליון, הדגש מסומן ע"י הנקודה שבתוך האות, והרפה מסומן ע"י הקו שמעל האות, שבכל כתבי היד הקדומים על כל אות ששייך בה דגש ורפה, היו מסמנים דגש ע"י נקודה בתוך האות, ורפה ע"י קו מעל האות. הסופרים המאוחרים יותר, השמיטו את קו הרפה, והשתמשו בדגש ובהשמטתו בלבד.

^ל וברוב כתבי היד והדפוסים הוסט הפתח לתחת האות יו"ד מחמת חוסר המקום תחת הנו"ן לקמץ פתח וסו"פ יחדיו, ומזה הגיעו השיבושים לקרוא את היו"ד בפתח, עיין בהערה הבאה.

^{לא} במשאת בנימין כותב על הקוראים שאינם יודעים כיצד להפריד את המערכות, ומעריבים וקוראים קצת בזה וקצת בזה, וז"ל: ואלמלא היו קוראין כל הפרשה בטעם אחד דהיינו בטעם התחתון לבדו שהיא עיקר או אפילו בטעם העליון לבדו היו יוצאין ידי הקריאה לטעם האחד אבל הן מערבבין את הפסוקים ומקלקלין את הנקודות שלא כדיון שהרי אין אוזנין לא בטעם העליון ולא בתחתון רק מטפסין ועוליין מטפסין ויורדין פעם בעליון פעם בתחתון כמשוגעין.

ומדברי רמ"ע מפאנו משמע שהיו שמחוסר ידע הטעימו את ב' הטעמים יחדיו, וז"ל: באור הטעמים של עשרת הדברות ראשונות ואחרונות והכפל הנמצא בחלק מה מהם וכו' ואם משפטן להיות כפולים מאיזה טעם שיהיה וכמנהג קצת קהלות שמטעימין את כלם בקריאתם וכו'. וכן כתב שיש שקוראים את הקמץ והפתח יחדיו, וז"ל: והקורא שתי הנקודות יחד לנו"ן ויו"ד של פני, ולצד"י וחית"ל של תרצא, טעות גדולה היא ומשתקין אותו בנזיפה, הוא הדבר אשר לא דברו ה' ותועי רוח שבודים מלבם דברים אשר לא כן ומכשילים את הרבים לשגות מאמרי דעת עתידים ליתן את הדין.

וכן מהר"י חביב אחר שביאר החילוק שבין העליון לתחתון וענינם, כתב: ואולי יגיע תועלת לשום תלמיד מענין המשל הזה מלבד תועלת הנמשל, והוא, שיזהר מלקרות ב' הנקודות בקריאה אחת כגון להדגיש יו"ד פני כאילו היא נקודה בפתח וכיוצא בזה.

וכן אנו מוצאים באור תורה שכתב שפעם אחת היה בסוד ישרים חכמים ונבונים, ושאל השואל למה היו"ד של תיבת פני מנוקדת בפתח, ולא ידעו להשיב ע"ז תשובה נכונה וראויה. ואחר שביאר זאת כתב שכשתבוא מילת פני בסוף פסוק תנקד בקמץ, והפתח לקורא ברביע, אבל לא שהיה ליו"ד של פני נקודה כלל.

וכן ביוסף אומץ (סימן תקי"ג) כתב: ואגב זה אמרתי לפרש אופן קריאת ניקוד עשרת הדברות, שראיתי רובא דעלמא והחזנים דמטעא טעו בהו, והוא, שיש כמה אותיות נקודות בשני נקודות, כגון פני בקמץ ובפתח, וכן תרצא וכו', ולכן סבורים העם שיש להיו"ד והחית"ל נקודה, ובוזה המה מוציאים המלות ממשעותם, כי אין להם שום פירוש בקריאה זו.

הראשון שחילק את הטעמים לשתי מערכות נפרדות ע"מ להקל על הקורא, הוא האור תורה, שהדפיס את הדברות פעמיים, והטעים אחת מהן בטעם העליון ואחת מהן בטעם התחתון, ובעקבותיו עשו כן רוב הדפוסים.

ז. האפשרויות לחלוקת מערכות הטעמים:

בפשטות כיון שמטרת הטעם העליון היא לחלק כל דיבור בפסוק נפרד, א"כ תיבת עֲבָדִים שהיא סוף הדיבור הראשון צריכה להיות מוטעמת בסוף פסוק. אלא שאם כן, יקשה מדוע יש בה טעם נוסף על הסוף, והלא גם בטעם התחתון הפסוק ראוי להיות נקרא בפני עצמו, וכמו בדברות לא תִשָּׂא, פֶּבַד אֶת אֲבִיךָ, לא תִחַמֵּד, שמחמת שהן דברות קצרות, אין בהן חילוק בין הטעם העליון לטעם התחתון.

ומכיון שבתחתית עֲבָדִים מופיעה מערכת טעמים כפולה, הניח האור תורה בפשטות שבהכרח יש כאן שינוי משאר הדברות בטעם העליון, בזה שכלולות שתי הדברות הראשונות בפסוק אחד, בשונה משאר הדברות שכל דיבור הוא פסוק לעצמו. ונתן לכך האור תורה טעם שהוא לסימן ששתייהן נאמרו מפי הגבורה¹⁶.

להטעמה הכפולה בתיבת עֲבָדִים היו שתי גרסאות בספרים, היו שהטעימו באתנחתא וסוף פסוק, והיו שהטעימו ברביע וסוף פסוק. והכריע האור תורה שבטעם העליון תיבת עֲבָדִים מוטעמת באתנחתא, ובתחתון בסוף פסוק, ואילו את גירסת הרביע מחק מכל וכל¹⁷, וכן הסכים המנחת שי. ואילו ר' שלמה דובנא בעל התיקון סופרים הכריע להיפך, ומחק את האתנחתא וקיים את הרביע.

ח. הקושיות על שיטות חלוקה אלו:

אם נטעים את תיבת עֲבָדִים באתנחתא, יקשה: תיבת עֲבָדִים ותיבת לְשֹׁנָי מוטעמות שתייהן באתנחתא, והרי הוא מן הנמנעות שיהיו שתי אתנחתות בפסוק אחד, ואין

עוד ניתן לראות על השיבוש הזה, מהערת המסורה שנמצאת במקראות גדולות ויניציאה רפ"ה (ובעקבותיו בכמה דפוסים נוספים) על תיבת פָּנָה, וז"ל: כן דינו למאן דיליף רזא. ע"כ. כלומר שהיו"ד מנוקדת בפתח ויש לזה טעם ע"פ הסוד. אך ברור שזהו שיבוש של המדפיס שחשב שהיו"ד נקראת בפתח. וכבר כתב באור תורה על דבריו שדברי רוח הן. ומכל זה אנו למדים על השיבוש שרווח בימים בהם עדיין לא הופרדו מערכות הטעמים זו מזו, לערבבן ולקרות בשתי מערכות הטעמים יחדיו, או לחלקן בצורה לא נכונה.

¹⁶ וכבר הקדימו בזה החזקוני, אלא שהחזקוני כתב שבדיבור אחד נאמרו, אך נראה ברור שכוונתו לומר מפי הגבורה שמענום, שהרי בדיבור אחד נאמרו נאמר על זכור ושמור, ולא על אנכי ולא יהיה לך, וכמו שהעיר רמ"ע על דבריו. וכן במשאת בנימין ביאר כהאור תורה שהוא משום שמפי הגבורה שמענום.

¹⁷ בפרשת יתרו כתב האור תורה לחלק בין הדברות שבפרשת יתרו לאלו שבפרשת ואתחנן, שבפרשת יתרו תיבת עֲבָדִים מוטעמת באתנחתא בטעם העליון, ובפרשת ואתחנן מוטעמת ברביע בטעם העליון. אך לבסוף חזר בו בפרשת ואתחנן ומחק את הרביע בשתי המקומות, וקיים רק את גירסת האתנחתא, כנראה משום שכך היה הנוסח ברוב כתבי היד שהיו לפניו.

כמותו בכל המקרא¹⁸. עוד יקשה: בכל המקרא לא יבוא הטעם סגול אחר האתנחתא, וכאן בא סגול בתיבת תַּעֲבָדִם אחר האתנחתא שבתחתית עֲבָדִים¹⁹. (ומחמת קושיות אלו, העדיף רש"ד את נוסח הרביע).

ואם נטעים ברביע, ג"כ יקשה: ברור לעין שהפסק הענין בתיבת עֲבָדִים, גדול יותר מן ההפסק בתיבת אֶל-לִהְיוֹת, וכיצד יתכן שתיבת אֶל-לִהְיוֹת מוטעמת בזקף שהוא מפסיק גדול מן הרביע שבתחתית עֲבָדִים²⁰. עוד יקשה: לעולם לא יבוא זקף לפני הסגול, וכאן הסגול במילת תַּעֲבָדִם בא אחר הזקף שבמילת אֶל-לִהְיוֹת²¹. עוד יקשה: לא מצאנו מעולם שלושה רביעים לפני סגול, וגם שני רביעים לפני סגול הוא דבר נדיר ביותר הנמצא רק פעמיים בכל התנ"ך, וכאן יש שלושה רביעים לפני הסגול, בתיבות עֲבָדִים, עַל-פָּנָי, לְאָרְצִי²².

ובין למטעימים באתנחתא ובין למטעימים ברביע, יקשה עוד: כל מטרת החלוקה בטעם העליון, היא ע"מ שכל דיבור יהיה בפסוק בפני עצמו, וכיצד יתכן לומר ששתי

¹⁶ אי היתכנות של ב' אתנחתות בפסוק אחד מוכח מדרך המקרא, שאין כן בשום מקום אחר במקרא. וכן מפורש בספר טעמי המקרא המיוחס לר' יהודה בן בלעם, שכתב (מעט לפני שער הזקף) לעולם לא תבאנה שתי אתנחתות בפסוק אחד לפי שהיא תנהג מנהג מחצית הפסוק. וכן בספר מחברת התיג'אן כתב שא"א שימצאו ב' בפסוק אחד לפי שהיא ממצעת הפסוק, וא"א שימצאו לו שני אמצעים. וכן כתב הגר"א (דקדוק ופירוש על התורה, ד"ה והארץ).

¹⁷ בכל המקרא לא נמצא לעולם סגול אחר אתנחתא, וכן כתבו רז"ה (שערי זמרה, שער ראשון פתח ד'), הגר"א (דקדוק ופירוש על התורה, ד"ה והארץ), בינת מקרא, תלמוד לשון עברי (סימן שפ"ט).

ויתרה מזו כתבו, שלפעמים הסגול מפסיק אף יותר מהאתנחתא, והיינו שכאשר יש בפסוק שני מקומות הראויים להפסק גדול, יבוא הסגול בסוף המאמר הראשון בין אם ההפסק באתנחתא גדול יותר מהפסק זה, ובין אם הפסק זה גדול יותר מההפסק באתנחתא, וזהו משום שלעולם לא יבוא הסגול אחר האתנחתא, ע"כ יוטעם המאמר הראשון בסגול אף כאשר ההפסק שם גדול יותר מאשר באתנחתא (שערי זמרה שם, בינת מקרא. המעיר בתלמוד לשון עברי סימן שפ"ה הערה 1). וזו הוכחה לכך שלא יתכן שיבוא סגול אחר אתנחתא.

¹⁸ ברור לכל המתבונן קצת בפסוק הטעמים, שהטעם רביע הוא מפסיק פחות מן הזקף, וכן משמע ברש"י חגיגה ו' ע"ב ד"ה לפסוקי טעמים, וכן כתבו כל מדרגי הטעמים (רז"ה, הגר"א, בינת מקרא, ועוד).

¹⁹ בספר בינת מקרא אחר שכתב שלעולם לא יבוא סגול אחר זקף, כתב שמה שמצאנו בעשרת הדברות לפי הטעם העליון שמילת אֶל-לִהְיוֹת בזקף, ואחריו וְלֹא תַעֲבָדִם בסגול, הוא טעות דמוכה, וממקומו מוכרע, דהאין יהיה מילת אֶל-לִהְיוֹת בזקף, ואחריו מבית עֲבָדִים ברביע המפסיק פחות מזקף, והרי נראה לעין שתיבת עֲבָדִים הוא סוף ענין, עכ"ד. דהיינו שדחה את נוסח הזקף, מחמת ב' קושיות אלו, וכתב שהטעמה זו אינה אפשרית, אך לא הביא פתרון לכך.

ובספר מסלול (דף צ"ו ע"ב הערה ה') ניסה לתרץ את קושית הבינת מקרא, וכתב, שכיון שכאן הזקף רחוק מאד מהסגול, לכן אין כדאי כ"כ לערער עליו ולהשמיטו משם, וגם שחלק זה ארוך מאד עד שכמעט א"א שלא לחלקו בזקף. אך ברור שזהו יישוב דחוק הבא ליישב את מציאות הספרים, ואינו עונה על השאלה כל צרכה.

²⁰ אמנם, קושיא זו אינה מוכרחת לגמרי, כיון שכאן יש הרבה מילים לפני הסגול, אך מ"מ מורגש שיש קושי להטעים כ"כ הרבה רביעים לפני סגול.

דברות יחוברו בפסוק אחד, שבכך תעקר כל כוונת הטעם העליון^ט.

ט. החלוקה הנכונה של מערכות הטעמים:

ומחמת קושיות אלו, וכן מחמת הראיות שיובאו להלן, מוכרחים אנו לומר שהחלוקה הנכונה איננה כפי שהניחו אור תורה ורש"ד שהסוף פסוק שייך לטעם התחתון, אלא ההיפך הוא הנכון, האתנחתא שייך לטעם התחתון שמחבר את הפסוק הזה עם הפסוק הבא, ואילו הסוף פסוק שייך לטעם העליון שמפריד בין שתי הדברות^מ.

וכך היא החלוקה של הפסוק הראשון בשתי המערכות:

טעם תחתון: אֲנֹכִי יְיָ אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּיַת עֲבָדִים לְאִי־הָיָה לְךָ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל-פְּנֵי:

טעם עליון: אֲנֹכִי יְיָ אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּיַת עֲבָדִים:

ומעתה הוסרו כל הקושיות: אין כאן שתי אתנחתות בפסוק אחד. אין כאן סגול אחר אתנחתא. אין כאן זקף לפני רביע. אין כאן זקף לפני סגול. אין כאן שלושה רביעים לפני סגול. ואין בטעם העליון שתי דברות בפסוק אחד.

י. הראיות לחלוקה זו:

כמו כן הראיות לנכונות חלוקה זו רבות וחזקות מאד, הן ראיות שבטעם העליון הפסוק הראשון מסתיים בתיבת עֲבָדִים, והחלוקה היא לעשרה פסוקים ולא לתשעה, והן

^ט ואע"פ שאלו שחברו אותם, יישבו שזהו משום שמפי הגבורה שמענו, סברא קשה היא, שהרי כל מטרת הטעמה זו היא רק לחלק כל דיבור בפסוק בפני עצמו, ואין מקום בזה לסברא כגון זו. ועוד, הלא אע"פ שנאמרו מפי הגבורה, נאמרו אחד אחד, וא"כ הפסוק הראשון ראוי להיות פסוק לעצמו גם בטעם העליון (טענה זו כתב רמ"ע מפאנו לחזק דבריו שהפסוק הראשון נקרא לעצמו גם בטעם העליון). ועל טענת רז"ה שהטעם העליון הוא בבחינת כתיב, ועיקרו הוא חלוקה ע"פ אופן כתיבת הפרשיות, ומכיון שיש הפסק סתומה או פתוחה בין כל דיבור ודיבור לכן כל דיבור הוא פסוק בפני עצמו בטעם העליון, ומשום הכי דברות אנכי ולא יהיה לך הם דיבור אחד משום שכתובים בפרשה אחת. הנה כבר דחו האחרונים את דבריו שלא שייך בזה קרי וכתוב (כמבואר לעיל הערה ח'). ועכ"פ, דבריו בזה גם לא יתכנו, שהרי בדיבור לא תחמוד יש פרשה באמצעו, ובכ"ז הוא רק פסוק אחד בטעם העליון.

^מ הראשון שכתב והוכיח שבטעם העליון הפסוק מסתיים בתיבת עֲבָדִים הוא רש"י (ואמנם היו מי שכתבו בפשיטות, ע"פ ספרים שהיו בידיהם והטעמו כן, שהפסוק הראשון הוא ללא הטעמה כפולה כלל, עיין הערה ס"ג. ויש לציין שבעל אהל משה כתב כן לפני רש"י, אלא שכתב שזה רק בדברות שבפרשת יתרו, אך בדברות שבאותה פרשה שתי הדברות הם פסוק אחד, והסופרים טעו והעתיקו הטעמים הכפולים מואתחנן ליתרו, והוכיח כן ממניין הפסוקים של פרשת יתרו וואתחנן, והשיבוש של מקראות גדולות ויניציאה במנין פסוקי פרשת ואתחנן היה בעוכריו, עיין הערה נ"ה. וכיו"ב כתב גם בסוף ספר הכתב והקבלה, וגם הוא נלכד בשיבוש של דפוס ויניציאה הנ"ל).

והראשון שכתב והוכיח שבטעם התחתון הפסוק מסתיים בתיבת פְּנֵי הוא הרב חיים ברכר (בהערותיו לתנ"ך יהואש).

ראיות שבטעם התחתון הפסוק הראשון מסתיים בתיבת פְּנֵי, והחלוקה היא לשנים עשר פסוקים ולא לשלושה עשר:

אופן התרגום: במחזורים קדומים לחג השבועות המשלבים תרגום בקריאת התורה^{מא}, וכן בראשונים המפרטים את סדר קריאת התורה בשבועות^{מב}, וכן בכתבי יד של התורה המשולבים עם תרגום המופיע אחר כל פסוק בטעם העליון^{מג}, בפסוק הראשון מופיע התרגום אחר תיבת עֲבָדִים ולא אחר תיבת מִצְרַיִם^{מד}, ומוכח שבטעם העליון תיבת עֲבָדִים מוטעמת בסוף פסוק, והדברות מחולקת לעשרה פסוקים ולא לתשעה.

מנהג התימנים: מסורת התימנים מימי קדם לקרוא בטעם העליון בלבד, והטעם התחתון אינו קיים אצלם כלל, ומנהגם הוא לחלק את הדברות לעשרה פסוקים, והפסוק הראשון מסתיים בתיבת עֲבָדִים, וכך מוטעם בכל ספריהם.

ראשי פסוקי העליון: יש רשימת מסורה של מדינחאי (שנהגו בטעם העליון בלבד), בה מפורט לפי סדר הפסוקים כל המסירות על הפסוק, ובכל תחילת פסוק נמסר "ריש פסוק", ובעשרת הדברות שבפרשת ואתחנן^{מה} ראשי

^{מא} כן הוא במחזור וורמייזא כתב יד (נכתב בשנת ה' אלפים ל"ב), ובמחזור מינכן כ"י (נכתב בסביבות שנת ה'א"נ), ובמחזור נירנברג כ"י (נכתב בשנת ה'א"צ"א). וכן העיד רש"י שהוא במחזור כתב יד משנת ה' אלפים י"ח שהיה לפניו. והטעם שמשולב בהם תרגום בקריאת התורה, הוא משום המנהג האשכנזי הקדום לתרגם את הקריאה בחג השבועות, עיין לעיל פרק ד'.

^{מב} מחזור ויטרי סימנים רצ"ט - שי"א.

^{מג} כן הוא בכתבי היד: וטיקן 448, מינכן 2.

אמנם, שלא כמחזורים, לא כל כתבי היד של התורה עם תרגום מתרגמים ע"פ פסוקי הטעם העליון, אלא יש כתבי יד שמתרגמים אחר הפסוק הקצר ביותר, בין אם הוא בטעם העליון ובין אם הוא בטעם התחתון, דהיינו שבדברות לא יהיה לך וזכור מתרגמים אחר פסוקי הטעם התחתון שהם הקצרים יותר, ובדברות לא תרצה לא תנאף וגו' מתרגמים אחר פסוקי הטעם העליון שהם הקצרים יותר (כן הוא בכתבי היד: פריס 8, פריס 36, פריס 39, פריס 41, פריס 45).

^{מד} צורת התרגום במחזורים לשבועות (וכן במחזור ויטרי) היא כזו: תחילה כתוב פסוק בחדש השלישי וגו' (שמות י"ט א'), ואח"כ אקדמות מלין וכו' שהוא רשות למתורגמן מעניינא דיומא, ובסוף כתוב בירחא תליתאה וגו' שהוא תרגומו של בחדש השלישי, ואח"כ כתוב פסוק וַיִּסְעוּ מִפְּרִידִים (שם ב') ואח"כ תרגומו, ועל דרך זה כתוב מקרא ותרגום מקרא ותרגום עד פרשת וַיִּדְבֹּר אֶל-לֵהִים (שם כ' א'), שמקדימים לפנייה פיוט ארוך ע"ס א"ב הפותח ארכין ה' שמאי לסיני וכו', ואח"כ כתוב פסוק וַיִּדְבֹּר אֶל-לֵהִים וגו' ואח"כ תרגומו ומליל ה' וגו' בצרוף פיוט ארוך מענין הפסוק תחילתו ארעא רקדו שמאי זמרו וכו', ואח"כ כתוב פסוק אֲנֹכִי עַד מִבְּיַת עֲבָדִים, ואחריו תרגומו דברא קדמאה כד הוה נפק וכו' עם פיוט ודרש ארוך מענין הפסוק ע"פ קבלת רז"ל, ואח"כ כתוב פסוק לֹא יִהְיֶה לְךָ עַד וְלִשְׁמִירִי מִצְוָתִי, ואחריו תרגומו דברא תניינא כד הוה נפק וכו', ועל דרך זה כתוב והולך עשרת הדברים בעשרה פסוקים ובעשרה תרגומים עד גמירא, וגם הפסוקים שאחר הדברות מתורגמים פסוק ותרגום, ותרגום זה הוא תרגום ירושלמי (המכונה תרגום יונתן) בשינויים קלים.

^{מה} מסורה זו מופיעה בספר המסורה של גינצבורג ח"ג עמ' 254. מסורה זו אינה על כל התורה, וחסר ממנה גם הדברות שבפרשת יתרו, ולכן הובא כאן מעשרת הדברות שבפרשת ואתחנן.

הפסוקים הם: אנכי, לא יהיה, לא תשא, שמור, כבוד, לא תרצח, ולא תנאף, ולא תגנב, ולא תענה, ולא תחמד. ומוכח שלא יִהְיֶה לָהּ הוא ראש פסוק בטעם העליון.

כתבי יד המטעמים טעם עליון בלבד: ישנם כמה כתבי יד שאינם מטעמים את הדברות בטעמים כפולים, אלא בטעם עליון בלבד¹⁰, וכולם מטעמים את תיבת עֲבָדִים בסוף פסוק, ומוכח שכך הוא בטעם העליון.

כתב יד בבלי: ישנו כתב יד בניקוד בבלי, שנהגו שם רק בטעם העליון בלבד כמנהג מדינחאי, והדברות מחולקות בו לעשרה פסוקים, והפסוק הראשון מסתיים בתיבת עֲבָדִים¹¹.

נקודותיים בסופי הפסוקים: ישנו כתב יד קדום שסימן נקודותיים דקות בסוף כל פסוק לפי הטעם התחתון, ונקודותיים גדולות בסוף כל פסוק לפי הטעם העליון¹², ואחר תיבת עֲבָדִים סימן נקודותיים גדולות, ומוכח¹³ ששם הוא סוף פסוק בטעם העליון.

סדר ההטעמה: בכתבי היד הטובים הקפידו הסופרים על סדר הניקוד וההטעמה¹⁴, ובכל תיבה שיש בה שני טעמים

¹⁰ כ"ה בכתבי היד: ירושלים 4-1547, פריס 23, פריס 30, פריס 31, פריס 51.

¹¹ כתב יד זה נמצא ע"י שמחה פינסקר, והזכירו בספר לקוטי קדמוניות (עמ' ל"ה - ל"ו), ובספר מבוא אל הניקוד האשורי (עמ' 45 ואילך) אף הביאו בטעמיו הבבליים, והוכיח מזה שבטעם העליון החלוקה הנכונה היא לעשרה פסוקים, והפסוק הראשון מסתיים בתיבת עֲבָדִים.

¹² הנקודותיים הן תמונת הטעם סוף פסוק בטעמים הבבליים, ואילו בטעמים הטברנים תמונת הסוף פסוק היא קו קצר תחת האות, אלא שמאוחר יותר אימצו גם הטברנים את הנקודותיים בנוסף לקו שתחת האות, וסימנו את שניהם יחדיו (ומשום כן בספרים הטברנים העתיקים, אין הנקודותיים מסומנים בעקביות, ויש ספרים שהם מסומנים רק בכשליש מכלל הפסוקים).

ואולי משום כך סימן הסופר נקודותיים גדולות דוקא בטעמי העליון, שהרי אצל בני בבל הסוף פסוק הוא הנקודותיים, ומכיון שהטעם העליון הוא הטעם של בני בבל, לכן סימן נקודותיים גדולות דוקא בסופי הפסוקים שלהם, שהוא עיקר המקום הראוי לנקודותיים כמנהג בבל בסופי הפסוקים.

¹³ ויתכן שניתן להביא ראיה נוספת מעין זו מכ"י לניגוד המפורסם (B 19a) בדברות שבשמות, שאע"פ שהסופר הטעים את הדברות בהטעמה כפולה, בכ"י סימן נקודותיים רק בסופי פסוקי הטעם העליון בלבד, ובסופי פסוקי התחתון לא סימן נקודותיים כלל, ובמילת עבדים סימן נקודותיים (ואף שגם במילת לְשַׁנְאֵי מסומן נקודותיים, נראה שהנקודותיים מאד דחוקות בין האותיות, וזו הוספה מאוחרת).

¹⁴ כן הוא בכתב יד טורונטו פרידברג 9-005 (כתב יד מזרחי קדום שהובא ממצרים, נכתב לפני כאלף שנה), ע"פ עדות הרב דויד יצחקי בספר לוח ארש מהדורת אוצרנו (עמ' תקל"ח הערה 11).

¹⁵ הקפדה על סדר ההטעמה ניכרת בכתבי היד: לניגוד (B 19a), ששון 507, ששון 1053, המוזיאון הבריטי 4445, ניו יורק אוסף לוצקי A44, ירושלים 4-790, קמברידג' 652, פריס 13, פריס 50.

ובכתב יד לניגוד אנו אף מוצאים שהסופר מחק ותיקן בשביל סדר ההטעמה, שבתחילה כתב תַּרְצַח, ולאחמ"כ תיקן את הסדר, ומחק את הטפחא וסימנו לפני הסוף - תַּרְצַח.

וכבר הזכיר הדבר רמ"ע מפאנו וכתב שהסופרים הטובים דקדקו בסדר הניקוד וההטעמה, והקדימו את הטעם התחתון לעליון משום

באותו מקום הקדימו את הטעם התחתון לטעם העליון¹⁵, ומזה שהקדימו בתיבת עֲבָדִים את האתנחתא לסוף פ, מוכח שהאתנחתא שייך לטעם התחתון, והסוף שייך לטעם העליון¹⁶.

מנין הפסוקים: במנין הפסוקים שנמסרו בסוף הפרשיות¹⁷ נמסר בפרשת יתרו על ע"ב פסוקים, ובפרשת ואתחנן על קי"ט פסוקים, ואילו לפי מספרי הפסוקים שנמסרו בסוף כל ספר יש בחומש שמות ודברים שני פסוקים יותר מאשר ע"פ מנין הפרשיות¹⁸, ובאור הדבר משום שמנין הפרשיות הוא ע"פ הטעם העליון, ומנין הספרים הוא ע"פ

שקריאת הפסוקים עיקר. וכן במשאת בנימין הזכיר שהסופרים הקפידו על סדר ההטעמה.

¹⁶ היינו כששני הטעמים למעלה או כששניהם למטה, כגון: מִבֵּית, מִמֶּעַל, ולא כגון: אֶנְכִי, אֶתְרִים, שאחד למעלה ואחד למטה, או כגון: וְאֶמְתָּד, שהטעם פשוט מקומו בסוף התיבה ממש, ולכן יוקדם הגרש אף שהוא שייך לטעם העליון, משום שאינם נחשבים ככאותו מקום.

ואלו הן התיבות שההטעמה או הניקוד באים על אותו מקום (בפרשת יתרו): מִבֵּית עֲבָדִים לֹא יִהְיֶה פָּנֵי לֹא לֹא תִמְוָה אֲשֶׁר מִמֶּעַל מִתַּחַת בְּמִים מִתַּחַת תִּשְׁתַּחֲוּהוּ לְשַׁנְאֵי וְעֵשָׂה שֶׁשֶׁת וְעֵשִׂית הַשְּׂבִילִי שֶׁבֶת לֹא מִלֵּאָה וּבִנְיָ וּבְהֶמְתָּד אֲשֶׁר לֹא תִרְצַח לֹא תִנְאֹף לֹא. אמנם, יש כתבי יד שמשמשים לעיתים באותו סימן למרכא ומתא וכדומה מחמת דמיונם.

¹⁷ וכן בתיבת תַּנְאֹף הסדר כך, כיון שהאתנחתא שייך לטעם התחתון, והסוף לעליון, אך בתיבת לְשַׁנְאֵי הסדר הפוך, כיון שהאתנחתא שייך לטעם העליון, והסוף לתחתון.

ויש להעיר, שאע"פ שבכתבי היד הטובים ניכר שהקפידו על סדר ההטעמה, אין בזה הקפדה במאת האחוזים, ולפעמים נטה מזה הסופר, אלא שתמיד גם אם יש ספר שהסדר בו לא נכון, הוא מיעוט, ובשאר ספרים הסדר נכון, וכנראה נטו מזה לפעמים בשביל למנוע שיבושים (כגון תְּמוּוָה במקום תְּמוּוָה וכן מִמֶּעַל במקום מִמֶּעַל כנראה בשביל למנוע טעות שהוא זקף גדול, וכן לֹא במקום לֹא כנראה משום שהיו סופרים שבמתג לא הקפידו על הסדר). ועכ"פ, בכל כתבי היד שהקפידו על הסדר אנו מוצאים שבתיבת עֲבָדִים הסדר הוא אתנחתא ואח"כ סוף.

¹⁸ מנינים אלו הם מבעלי המסורה, שמסרו בסוף כל פרשה על מנין הפסוקים שיש בפרשה, כמו כן הוזכרו מנינים אלו בראשונים העוסקים במלאכת המסורה, כגון המאירי, וכן בספר החילופים, ובמחברת התיג'אן.

¹⁹ מניני פסוקי הפרשיות שנמסרו בחומש שמות הם כדלהלן: שמות - קכ"ד, וארא - קכ"א, בא - ק"ו, בשלה - ק"ו, יתרו - ע"ב, משפטים - קי"ח, תרומה - צ"ו, תצוה - ק"א, תשא - קל"ט, ויקהל - קכ"ב, פקודי - צ"ב. אם נמנה את הכל יחד נקבל 1207 פסוקים. בעוד שבמסורה המוסרת על מנין הספר נמסר על 1209 פסוקים.

מניני פסוקי הפרשיות שנמסרו בחומש דברים הם כדלהלן: דברים - ק"ה, ואתחנן - קי"ט, עקב - קי"א, ראה - קכ"ו, שופטים - צ"ח, תצא - ק"י, תבוא - קכ"ב, נצבים וילך - ע', האזינו - נ"ב, ברכה - מ"א. אם נמנה את הכל יחד נקבל 953 פסוקים. בעוד שבמסורה המוסרת על מנין הספר נמסר על 955 פסוקים.

(יש להעיר, שבפרשת בא ובפרשת ואתחנן נמסר במקראות גדולות ויניציאה רפ"ה על מנין מוטעה, בא - ק"ה, ואתחנן - קי"ח, ובעקבותיו מודפס כן ברוב הדפוסים. אך מנין זה הוא משובש, שלפי הפסוקים שבידינו יש בפרשת בא ק"ו פסוקים ובפרשת ואתחנן קי"ט פסוקים, וכן נמסר בכתבי היד: לניגוד המפורסם (B 19a), ששון 507 (בפר' ואתחנן, אך בפר' בא יש שם טעות מוכחת, שמוסר על קכ"ט פסוקים), ששון 1053, ניו יורק אוסף לוצקי A44, קמברידג' 652, וכן כתב המאירי (קריית ספר ח"ב), וכן כתב בספר החילופים (מישאל), וכן כתב במחברת התיג'אן).

לֹא יִהְיֶה לָךְ אֵינוּ רֹאשׁ פְּסוּק: בכתב יד מדויק המוסר בראשי הפסוקים של הטעם התחתון, איזהו הטעם השייך לתחתון, מוסר כן בכל ראשי פסוקי הטעם התחתון שיש בהם הטעמה כפולה, אך על לֹא יִהְיֶה לָךְ לא מוסר כלום, ומוכח שאינו ראש פסוק בטעם התחתון.⁸⁰

יא. הנראה בהשתלשלות שיבוש הספרים:

בתחילה היה בספרים אך ורק מערכת של אתנחתא ומערכת של סוף פסוק, כזה: אָנְכִי יִי אֶל־לִהְיֶה אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבֵּית עֲבָדִים לֹא־יִהְיֶה לָךְ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל־פָּנַי⁸¹, והחילוק היה שבטעם העליון הסו"פ במילת עֲבָדִים, כזה: אָנְכִי יִי אֶל־לִהְיֶה אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבֵּית עֲבָדִים: ובטעם התחתון הסו"פ בתיבת פָּנַי, כזה: אָנְכִי יִי אֶל־לִהְיֶה אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבֵּית עֲבָדִים לֹא־יִהְיֶה לָךְ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל־פָּנַי:

לאחר מכן לא הובן לשם מה הונחו בפסוק זה טעמים שונים בטעם התחתון, אחר שגם הוא ראוי להיות בפסוק בפני עצמו כמו בטעם העליון, ומחמת כן הטעמו את הסו"פ שבתחתית עֲבָדִים גם בטעם התחתון.⁸²

שהרי לא יתכן שהוא מוטעם באתנחתא גם בתיבת אֶל־לִהְיֶה וגם בתיבת עֲבָדִים.

⁸⁰ כ"ה בכ"י ששון 507, עיין לעיל הערה נ"ח. אמנם, יש לציין, שאע"פ שעל כל פסוקי התחתון שיש בהם הטעמה כפולה, מוסר איזה מהם שייך לתחתון, גם בשמות וגם בדברים, על הפסוק לא תרצח לא מוסר כלום, לא בשמות ולא בדברים, וכנראה הוא לרוב פשיטות, משום שבטעם התחתון שהוא ע"פ חלוקת הפסוקים הרגילה לא יתכן פסוק עם ב' מילים בלבד (ועיין גם בתוס' ישנים קידושין ל' ע"א ד"ה יתר עליו, שפשוט להם שלא יתכן פסוקים של ב' תיבות בלבד, וכן בדברי החזקוני שמות כ' י"ד).

⁸¹ זהו הנוסח המופיע בכתבי היד הקדומים שנכתבו לפני כאלף שנה: כתב יד לנינגרד המפורסם (B 19a) שנכתב בשנת ד' אלפים תשס"ט (1009). כתב יד ששון 507, כתב יד ששון 1053, כתב יד המוזיאון הבריטי 4445, שנכתבו במאה העשירית למנינם, לפני למעלה מאלף שנה (ואין אנו מוצאים בכתבי היד העתיקים את שאר הנוסחאות, דבר המעיד שנוסחאות אלו אינן נוסחאות קדומות, אלא שיבושים שנוצרו במשך השנים). כמו כן, כן הכריע האור תורה שמחק את גרסת הרביע וקיים רק את האתנחתא וסו"פ, כנראה ע"פ רוב הנוסחאות שהיו לפניו, וכתב האור תורה בהקדמתו שהגהותיו נעשו ע"פ עשרה כתבי יד או יותר, וחלקם בני חמש מאות או שש מאות שנה לפניו (והדפוס ספרו לפני כארבע מאות שנה (בשנת שע"ח), וא"כ כתבי היד בני תשע מאות או אלף שנה).

⁸² ויש סופרים שתיעדו את מנהג הקריאה שלא חילק בין הטעם העליון לתחתון בפסוק ראשון, ומשום כך אנו מוצאים ספרים שיש בהם רק טעם אחד בלבד בפסוק הראשון, כמו בכתב יד פריס 19, וכן העיד רש"י ש"ה בחומש ישן שתחת ידו ובחומש סונצינו רמ"ח.

וכן מהר"י חביב, רמ"ע מפאנו, שו"ת הלכות קטנות (סי' ע'), ושו"ת בני יהודה (ח"ב סי' כ"ו), נקטו ע"פ הספרים שהיו לפניו, שבפסוק הראשון אין הטעמה כפולה.

וכן מדברי החזקוני ניתן לדייק שהיו לפניו גם ספרים שהטעמו טעם אחד בלבד בפסוק ראשון, שהרי כתב שבדברות לא יהיה זכור יש בהם נגינות גדולות וקטנות, ולא פירט את מערכות הטעמים, ואילו בדיבור הראשון פירט את טעמי הנגינות הגדולות אחד לאחד, וכתב: כיצד, בתיבת אנכי פשטא, ובתיבת א-ליהך זקף קטן, ובתיבת הוצאתיך תלישא, ובתיבת מארץ מצרים קדמא ואזלא, ובתיבת עבדים רביעי. ע"כ. וכנראה עשה כן משום שבשאר הדברות היו הטעמים בכל הספרים ולא הוצרך לפרט, אך

הטעם התחתון⁸³. ולפי החלוקה המקובלת המחברת את דברות אָנְכִי ולא יִהְיֶה לָךְ בטעם העליון, ומפרידה אותם בטעם התחתון, יש בטעם העליון רק ע"א פסוקים ביתר⁸⁴ וקי"ח פסוקים בואתחנן. וכן במניני הספרים יצא שבספר שמות יש בטעם התחתון 1210 פסוקים בעוד שנמסר על 1209, ובספר דברים יש 956 פסוקים, בעוד שנמסר על 955. ומוכח שהחלוקה הנכונה היא כנ"ל.

ראשי פסוקי התחתון: ישנם כתבי יד שמצויין בגליונם בראשי הפסוקים איזה טעם מהשנים שייך למערכת הטעם התחתון⁸⁵, ועל פסוק אָנְכִי נמסר שהוא מוטעם בפשטא בטעם התחתון⁸⁶, וממילא מוכרח שתיבת עֲבָדִים מוטעמת בטעם התחתון באתנחתא, ולא בסוף פסוק⁸⁷.

⁸³ והטעם לחלוקה זו ברור, שהרי בבבל סייעו בכל שנה את התורה, כמנהגו היום, ולכן חילקו את התורה לפי פרשיות, ומסרו על מניני הפרשיות, ואת מניני הספרים לא הוצרכו למסור מאחר שזה עולה לבד ע"פ מנין הפרשיות. אך בא"י היו מסיימים את התורה רק אחת לג' שנים (כדאיתא במגילה כ"ט ע"ב), וממילא לא מנו לפי הפרשיות, אחר שלא היתה אצלם חלוקה זו, ומנו רק את פסוקי הספרים, ולכן מנין הספרים, שהוא המנין של בני מערבא, תואם את הטעם התחתון שהוא מנהג מערבאי, ואילו מנין הפרשיות, שהוא המנין של בני בבל, תואם את הטעם העליון שהוא מנהג מדינחאי.

⁸⁴ ובחומש העמק דבר ניסו ליישב זאת בתירוץ דחוק שמנין ע"ב הוא ע"פ הטעם העליון, אלא שלא תחמוד נחשב כב' פסוקים משום הפסק הפרשה שבאמצעו. וחזק ממה שהוא טעם זר מאד, כי מה ענין הפסק הפרשה לענין מנין הפסוקים, הנה הוא גם נסתר ממקומות אחרים, שאם כן גם בפסוק וַנַּעֲבֹד מִאֵת אֱחֵינוּ (דברים ב' ח'), ובפסוק וַיְהִי אֶחָד הַמַּגָּפָה (במדבר כ"ו א'), היה צריך להוסיף במנין הפסוקים, שהרי יש בהם פיסקא באמצע פסוק (ועיין בסוף ספר הכתב והקבלה שדחה ג"כ אפשרות כזו שמנין הפסוקים הוא משום הפסק פרשה שבאמצע הפסוק).

⁸⁵ הטעם התחתון נקרא בכתבי היד "טעמא קדמא" (וגם בהקפדה על סדר ההטעמה, הטעם התחתון הוקדם לעליון). בכ"י ששון 507, נמסר בצידי הפסוקים כך: אָנְכִי טעמא קדמא, לֹא־תַעֲשֶׂה לָךְ טעמא קדמא, לֹא־תַשְׁתַּחֲוֶה טעמא קדמא, וְעָשָׂה טעמא קדמא, זָכוֹר טעמא קדמא, שֶׁשֶׁט טעמא קדמא, ויֹז טעמא קדמא. וגם בואתחנן מוסר באופן זה (אלא ששם מוסר שְׁמוֹר במקום זָכוֹר, וכן מוסיף פסוק וְזָכַרְתָּ).

כמו"כ ישנם עוד כתבי יד שמוסרים על חלק מהפסוקים מה הוא טעמא קדמא, אך לא בכל הפסוקים כמו בכ"י ששון הנ"ל (וכנראה שכל סופר ציין לפי מה שנראה בעיניו שעלולים לטעות בו), בכ"י לנינגרד פירקוביץ EVR 1 c II נמסר טעמא קדמא לצד הפסוק אנכי בלבד (בספר דברים, חסר בשמות). בכ"י וטיקן 448 נמסר טעמא קדמא לצידי הפסוקים: אנכי, לא יהיה לך, זכור, ששת ימים, ויום השביעי, לא תרצח, ובדברים נמסר לצד הפסוק אנכי בלבד. בכ"י ניו יורק אוסף לוצקי A44 נמסר טעמא קדמא לצידי הפסוקים: לא תשתחוה להם, זכור, ויום השביעי. בכ"י פריס 13 נמסר טעמא קדמא לצידי הפסוקים: לא תעשה לך, לא תשתחוה להם, זכור, ויום השביעי. ובכ"י פריס 36 נמסר טעמא קדמא לצידי הפסוקים: אנכי, לא יהיה לך, זכור, לא תרצח (ובשלושת כ"י אלו נמסר כך רק בשמות בלבד).

⁸⁶ אלו הם כתבי היד המוסרים על פסוק אנכי שהוא מוטעם בפשטא בטעם התחתון: ששון 507 (בשמות ובדברים), וטיקן 448 (בשמות ובדברים), לנינגרד פירקוביץ EVR 1 c II (בדברים, חסר בשמות), פריס 36 (בשמות בלבד). ועיין בפירוט בהערה לעיל.

⁸⁷ שהרי הפסוק מוטעם: אָנְכִי יִי אֶל־לִהְיֶה אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבֵּית עֲבָדִים. ואם תיבת אָנְכִי מוטעמת בפשטא בטעם התחתון, ממילא מוכרח שאחרי יבוא מונה זקף ולא מונה אתנחתא שאינו בא אחר פשטא, ואם כך, האתנחתא שייכת לטעם העליון, וממילא גם הסוף פסוק שייך לעליון,

מכיון שגם בטעם העליון וגם בטעם התחתון הטעמים את תיבת עֲבָדִים בסו"פ, מערכת האתנחתא נעשתה מיותרת, ומכיון שכך, הפכו הקוראים את היוצרות, והטעמו בטעם העליון את תיבת עֲבָדִים באתנחתא, וחיברו את דיבור אֲנִי עם דיבור לֹא יִהְיֶה לָךְ, באופן זה: אֲנִי יי אֶ-לֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּתֵּי עֲבָדִים לֹא יִהְיֶה לָךְ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל-פְּנֵי וגו'. ואילו בטעם התחתון קראו אותו כפסוק בפני עצמו, באופן זה: אֲנִי יי אֶ-לֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּתֵּי עֲבָדִים⁷⁰.

מכיון שבקריאה באופן זה יש בטעם העליון שתי אתנחתות בפסוק אחד, וזה לא יתכן, הגיהו הסופרים את הספרים, ומחקו את האתנחתא שבתחתית עֲבָדִים בטעם

בדיבור הראשון לא היו הטעמים בכל הספרים ולכן פירטן (אמנם, יתכן שבחלק מספריו היו הטעמים אתנחתא וסו"פ, ובא לומר שהעיקר ברביע וסו"פ).

וכן המשאת בנימין, שנקט שיש טעמים כפולים גם בפסוק ראשון, עכ"ז הזכיר שיש ספרים שמטעמים בפסוק ראשון רק טעם אחד. ואף רמ"ע שנקט שבפסוק ראשון יש רק הטעמה אחת, היו לפניו ספרים המטעמים בהטעמה כפולה גם בפסוק ראשון, אלא שלא קיבלם, שהרי כתב: והנה אנכי לא תשא כבוד לא תחמוד ד' דברות הם שכל דיבור מהם שלם בפסוק א' וראוי שלא ימצא בהם כפל הטעמים כלל, וכן תראה בכל אלה, זולתי בדיבור אנכי שנמצאו בו בספרים טעמים כפולים, עכ"ל. כלומר שהיו לפניו גם ספרים שהטעמו טעמים כפולים בדיבור הראשון.

כמו כן ישנם כתבי יד שבהם מופיעה חלוקת טעמים זו: אֲנִי יי אֶ-לֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּתֵּי עֲבָדִים (כן הוא בכתבי היד: וטיקן 448, מדריד 1, מדריד 2, פריס 11, פריס 36, פריס 43, פריס 45, ובדפוס ליסבון רנ"א ואתחנן). דהיינו שהטעמים הכפולים מופיעים רק בג' התיבות הראשונות, שמערכה אחת קוראת אותם אֲנִי יי אֶ-לֹהֶיךָ באתנחתא, ומערכה שניה קוראת אותם אֲנִי יי אֶ-לֹהֶיךָ בזקף, אך לשניהם הסו"פ הוא בתיבת עֲבָדִים. מובן שלחלוקה זו אין שום טעם, שהרי כל שינויי הטעמים נובעים אך ורק מחלוקה שונה של הפסוקים, ואם הפסוק נגמר באותו מקום, אין שום טעם לשינוי בהטעמה. ונראה שזו התפתחות נוספת של השיבוש, שאחר שבשתי המערכות הטעמו את תיבת עֲבָדִים בסוף פסוק, וראו הסופרים שיש בספרים ב' מערכות טעמים גם בפסוק הראשון, הוצרכו לחלק באופן זה שבאחד הוא באתנחתא, ובאחד בזקף. ולפ"ו ניתן להבין ג"כ את ההטעמה המוזרה הזו: אֲנִי יי אֶ-לֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּתֵּי עֲבָדִים (דפוס ליסבון רנ"א, יתרו), שהסופר ראה צורך לשנות את מקום ההפסקה הגדולה שבפסוק, שאם לא כן לא יובן כלל מדוע יש חילוק בין הטעם העליון והתחתון אם תיבת א-להיך מוטעמת בזקף או באתנחתא, אך לפי תיקון זה החילוק בין המערכות הוא היכן מקום ההפסקה הגדול, למערכה אחת הוא בתיבת א-להיך, ולמערכה שניה הוא בתיבת הוצאתיך.

⁷⁰ ונראה שבזמנו של בעל הטורים כבר היתה נפוצה טעות זו שחילקו בטעם התחתון את הפסוק הראשון לשני פסוקים, שכתב: זכור. זה הפסוק שביעי ומתחיל בו' וכו' וה' תיבות בפסוק זכור וכו'. עכ"ל. ובאמת הוא פסוק שיש מתחילת הדברות, ורק אם נחלק את הפסוק הראשון לשני פסוקים הוא יהיה פסוק שביעי.

אך אינו מוכרח, ויתכן שכוונת בעל הטורים למנות מהפסוק וירד משה אל העם וגו', ששם מתחיל תיאור הירידה לשם אמירת הדברות, ולכן הוא פסוק שביעי, ומשום כך יש דפוסים שהעירו על דברי בעל הטורים שכתב שהוא פסוק שביעי (כן הוא בכמה חומשים, כגון מהדורת נטר, שנדפס ויין תרי"ט, לע"ע לא נתברר לנו מי הוא המעיר הראשון), וכתבו: כך היה במסורתו, והיינו שהבינו בפשיטות שכוונת בעל הטורים לחשב מפסוק וירד משה, וכיון שהם חילקו את הפסוק הראשון לשני פסוקים, ממילא הוא פסוק שמיני, ולכן העירו כן.

העליון, והטעימוהו ברביע, ומכיון שלא יתכן להטעים רביע אחרי מרכא טפחא, הוסיפו טעמים כפולים גם על תיבות אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם, כדי להטעים את הרביע כהוגן, כזה: אֲנִי יי אֶ-לֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּתֵּי עֲבָדִים. שבטעם העליון החלוקה היא כך: אֲנִי יי אֶ-לֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּתֵּי עֲבָדִים לֹא יִהְיֶה לָךְ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל-פְּנֵי וגו'. ובטעם התחתון החלוקה כך: אֲנִי יי אֶ-לֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּתֵּי עֲבָדִים: לֹא יִהְיֶה לָךְ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל-פְּנֵי: אך גם תיקון זה לא פתר את כל הקושיות⁷¹ המוכיחות שהטעמה זו אינה מקורית, אלא היא תוצאה של שינויים ותיקונים⁷².

למעשה, שיבוש זה נתקבל באופן מובהק, עד שכיום הוא הנוסח הנפוץ ביותר בקרב הקוראים ובמרבית הדפוסים⁷³, אע"פ שהקושיות עליו חזקות מאד, וההוכחות מעידות שאינו נכון, ואף אור תורה ומנחת שי לא הסכימו לנוסח זה. ובודאי ראוי ונכון לשוב לנוסח האמיתי והמקורי שיצא מידי בעלי המסורה, ולא לקרוא בנוסח המשובש⁷⁴.

⁷⁰ המובאות לעיל פרק ח'.

⁷¹ ויש להעיר, שאע"פ שהחזקוני נקט, ע"פ הספרים שהיו לפניו, שתיבת עבדים מוטעמת ברביע (שבזמנו כבר השתבשו חלק מהספרים, וכמו שמוכח מכמה כתבי יד הסמוכים לזמנו שכבר מצוי בהם שיבוש זה), מ"מ לענין חלוקת הפסוקים נראה מדבריו שחילק אותם כהוגן שבטעם העליון הפסוק הראשון מסתיים בתיבת עֲבָדִים, ובטעם התחתון בתיבת פְּנֵי.

שהלא כתב בראש דבריו שבשבעות "קורין כל דברת לא יהיה לך וכל דברת זכור בנגינות הגדולות לעשות כל אחת מהן פסוק אחד", ונראה מדבריו שבטעם העליון הפסוק מתחיל מלא יִהְיֶה לָךְ, ולא מאֲנִי, שהרי כתב שקוראים כל דברת לא יִהְיֶה בנגינה גדולה, ולא כתב כל דברות אֲנִי ולא יִהְיֶה, ואף מוכרח שחילק כך, שהלא בזמנו עדיין תרגמו בשבעות, כמו שכתב בדבריו, והלא בקריאה עם תרגום חלוקת הפסוקים בכל המחזוריים היא פסוק לכל דיבור, כמבואר לעיל (בראש פרק י').

ואילו בסוף דבריו נראה שקרא את שתי הדברות כפסוק אחד, שכתב שם "גם בדברות אנכי ולא יהיה לך יש נגינה גדולה לעשותן שתיהן פסוק אחד לזכרון שבדבור אחד נאמרו, כיצד וכו'", ולכאורה דברים קשים מראשם לסופם (וכבר הקשה כן רמ"ה, ותיירי שהם טעמים לזכרון בעלמא ולא לקריאה כלל, אך תירוצו זה דחוק מאד), ונראה שכוונת החזקוני בסוף דבריו אינה לחיבור הדברות בטעם העליון, אלא לחיבור הדברות בטעם התחתון, והיינו שהפסוק הראשון מסתיים בתיבת פְּנֵי, וממילא הדיבור הראשון ותחילת הדיבור השני מחוברים בפסוק אחד, וקרא לזה נגינה גדולה ע"פ דרכו שאין זה שם כולל למערכת העליון או התחתון, אלא בכל מערכת יש פסוקים בנגינות גדולות ויש פסוקים בנגינות קטנות (עיין לעיל הערה כ"ג), וממילא מוכח מדבריו שחילק את הפסוקים כהוגן.

⁷² גם בשו"ע הרב ובבה"ל (סימן תצ"ד), כשבאו לפרט את טעמי העליון והתחתון, פירטו זאת ע"פ הדפוסים שהיו בזמנם שמופיע בהם נוסח זה.

⁷³ לצורך מאמר זה השתמשנו בספרים ובמאמרים הבאים: ספר כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא (הרב מרדכי ברויאר) עמ' 67-56 ועמ' 289-292. ספר לוח ארש מהדורת אוצרנו (הרב דוד יצחקי) קצירת האומר מאמר ו' ומאמר ז'. שלושה מאמרים שפורסמו בהמודיע (הרב יעקב לויפר) בתאריכים ה' בסיון, כ"ב בסיון, כ"ט בסיון תשס"ו. דף שבועי בהוצאת אונ' בר אילן (יוסף עופר) מס' 238. שאר המקורות מצויינים בדרך כלל בהערות במקומם.

יב. הצגת עשרת הדברות בחלוקתן הנכונה:

עשרת הדברות שבפרשת יתרו בטעם עליון: אנכי יי א-להיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים: לא יהיה לך אלהים אחרים על-פני לא תעשה לך פסל וכל-תמונה אשר בשמים | ממעל ואשר בארץ מתחת ואשר במים | מתחת לארץ לא-תשתחוה להם ולא תעבדם כי אנכי יי א-להיך אל-קנא פקד עון אבות על-בנים ועל-שלישים ועל-רבעים לשנאי ועשה חסד לאלפים לאהבי ולשמרי מצותי: לא תשא את-שם-יי א-להיך לשוא כי לא ינקח יי את אשר-ישא את-שמו לשוא: זכור את-יום השבת לקדשו ששת ימים תעבד ועשית כל-מלאכתך ויום השביעי שבת | ליי א-להיך לא תעשה כל-מלאכה אתה ובנך ויביתך עבדך ואמתך ובהמתך וגרך אשר בשעריך כי ששתי-ימים עשה יי את-השמים ואת-הארץ את-הים ואת-כל-אשר-בם וינח ביום השביעי על-כון ברכך יי את-יום השבת ויקדשהו: כבוד את-אביך ואת-אמך למען יארכון ימך עד-האדמה אשר-יי א-להיך נתן לך: לא תרצח: לא תנאף: לא תגנב: לא-תענה ברעך עד שקר: לא תחמד בית רעך לא-תחמד אשת רעך ועבדו ואמתו ושורו וחמורו וכל אשר לרעך:

עשרת הדברות שבפרשת יתרו בטעם תחתון: אנכי יי א-להיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים לא-יהיה לך אלהים אחרים על-פני: לא-תעשה לך פסל וכל-תמונה אשר בשמים ממעל ואשר בארץ מתחת ואשר במים מתחת לארץ: לא-תשתחוה להם ולא תעבדם כי אנכי יי א-להיך אל-קנא פקד עון אבות על-בנים ועל-שלישים ועל-רבעים לשנאי ועשה חסד לאלפים לאהבי ולשמרי מצותי: לא תשא את-שם-יי א-להיך לשוא כי לא ינקח יי את אשר-ישא את-שמו לשוא: זכור את-יום השבת לקדשו: ששת ימים תעבד ועשית כל-מלאכתך: ויום השביעי שבת ליי א-להיך לא-תעשה כל-מלאכה אתה ובנך וביתך עבדך ואמתך ובהמתך וגרך אשר בשעריך: כי ששת-ימים עשה יי את-השמים ואת-הארץ את-הים ואת-כל-אשר-בם וינח ביום השביעי על-כון ברכך יי את-יום השבת ויקדשהו: כבוד את-אביך ואת-אמך למען יארכון ימך עד-האדמה אשר-יי א-להיך נתן לך: לא תרצח^ט לא תנאף לא תגנב לא-תענה ברעך עד שקר: לא תחמד בית רעך לא-תחמד אשת רעך ועבדו ואמתו ושורו וחמורו וכל אשר לרעך:

תודה לכותבי המאמרים הנ"ל שנעזרנו רבות בדבריהם, וכן לספריות השונות שנעזרנו בספריהם, וכן לשאר המסייעים המגיהים והמתקנים שסייעו לכתובת מאמר זה בעצה ותושיה.

^ט ברוב הספרים הצד"י מנוקדת בפתח בטעם התחתון, אך בכתבי היד הטברנים המובהקים הצד"י בקמץ גם בטעם התחתון, והוא קמץ בטפחא.

עשרת הדברות שבפרשת ואתחנן בטעם עליון: אנכי יי א-להיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים: לא יהיה לך אלהים אחרים על-פני לא תעשה לך פסל וכל-תמונה אשר בשמים | ממעל ואשר בארץ מתחת ואשר במים | מתחת לארץ לא-תשתחוה להם ולא תעבדם כי אנכי יי א-להיך אל-קנא פקד עון אבות על-בנים ועל-שלישים ועל-רבעים לשנאי ועשה חסד לאלפים לאהבי ולשמרי מצותי: לא תשא את-שם-יי א-להיך לשוא כי לא ינקח יי את אשר-ישא את-שמו לשוא: שמוזר את-יום השבת לקדשו כאשר צוה יי א-להיך עשית ימים תעבד ועשית כל-מלאכתך ויום השביעי שבת | ליי א-להיך לא תעשה כל-מלאכה אתה ובנך וביתך עבדך ואמתך ושורך וחמורך וכל-בהמתך וגרך אשר בשעריך למען ינח עבדך ואמתך כמוד וזכרת כי-עבד היית | בארץ מצרים ויצאך יי א-להיך משם ביד חזקה ובזרע נטויה על-כון צוה יי א-להיך לעשות את-יום השבת: כבוד את-אביך ואת-אמך כאשר צוה יי א-להיך למען | יארכון ימך ולמען ייטב לך על-האדמה אשר-יי א-להיך נתן לך: לא תרצח: לא תנאף: ולא תגנב: ולא-תענה ברעך עד שוא: ולא תחמד אשת רעך ולא תחמד בית רעך שדהו ועבדו ואמתו ושורו וחמורו וכל אשר לרעך:

עשרת הדברות שבפרשת ואתחנן בטעם תחתון: אנכי יי א-להיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים לא-יהיה לך אלהים אחרים על-פני: לא-תעשה לך פסל וכל-תמונה אשר בשמים ממעל ואשר בארץ מתחת ואשר במים מתחת לארץ: לא-תשתחוה להם ולא תעבדם כי אנכי יי א-להיך אל-קנא פקד עון אבות על-בנים ועל-שלישים ועל-רבעים לשנאי ועשה חסד לאלפים לאהבי ולשמרי מצותי: לא תשא את-שם-יי א-להיך לשוא כי לא ינקח יי את אשר-ישא את-שמו לשוא: שמוזר את-יום השבת לקדשו כאשר צוה יי א-להיך עשית ימים תעבד ועשית כל-מלאכתך: ויום השביעי שבת ליי א-להיך לא תעשה כל-מלאכה אתה ובנך וביתך עבדך ואמתך ושורך וחמורך וכל-בהמתך וגרך אשר בשעריך למען ינח עבדך ואמתך כמוד: וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים ויצאך יי א-להיך משם ביד חזקה ובזרע נטויה על-כון צוה יי א-להיך לעשות את-יום השבת: כבוד את-אביך ואת-אמך כאשר צוה יי א-להיך למען | יארכון ימך ולמען ייטב לך על-האדמה אשר-יי א-להיך נתן לך: לא תרצח^ט ולא תנאף ולא תגנב ולא-תענה ברעך עד שוא: ולא תחמד אשת רעך ולא תחמד בית רעך שדהו ועבדו ואמתו ושורו וחמורו וכל אשר לרעך:

גליון זה יו"ל לעילוי נשמת ר' דוד חיים בן ר' מאיר יהודה ז"ל, נלב"ע ט"ו בשבט תשנ"ג.